

УДК 78.07:314.743

DOI 10.32782/2224-0926-2023-1-44-2

Карась Ганна Василівна

доктор мистецтвознавства, професор, професор

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

<https://orcid.org/0000-0003-1440-7461>

Scopus-Author ID 57218616097

МАКСИМ БЕРЕЗОВСЬКИЙ В МУЗИЧНІЙ КУЛЬТУРІ УКРАЇНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Життєтворчість великого українського композитора Максима Березовського (1745–1777), яка багатогранно представлена у музичній культурі української діаспори впродовж двох останніх століть, залишається мало висвітленою темою, що і є метою нашої статті. Насамперед це виконання його духовних творів хоровими колективами у всіх країнах світу. Видання творів композитора здійснено Науково-богословським Інститутом УПЦ у Баунд-Бруку (США) під редагуванням В. Завітневича, а також інституцією «Musicus Bortnianskii» (Канада) під упорядкуванням та редагуванням М. Максиміва. Творчості М. Березовського присвятили свої публікації провідні музикознавці зарубіжжя: Ф. Стешко (Чехословаччина), П. Маценко (Канада), А. Рудницький (США), Р. Савицький-мол. (США), О. Пицько (Велика Британія). У німецькомовній монографії М. Антоновича (Голландія) «Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas» (1990) здійснено огляд хорової церковної музики М. Березовського як українського композитора. У його монографії голландською мовою «Oekraïne en de Byzantijnse ritus» теж згадано М. Березовського. Тож введення до наукового поля монографій М. Антоновича іноземними мовами розширює український дискурс церковної музики у міжнародному музикознавчому просторі. Найбільшим досягненням музикознавчої думки діаспори була монографія В. Витвицького (США) про життя і творчість М. Березовського. Наукова новизна дослідження полягає у комплексному висвітленні життєтворчості М. Березовського в музичній культурі української діаспори. Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових та спеціальних мистецтвознавчих методів, зокрема історико-культурологічного та феноменологічного. Зазначений методологічний підхід дозволяє розглянути представлення життєтворчості М. Березовського в музичній культурі української діаспори як результат зусиль представників різних сфер музичного мистецтва (хорових колективів, музикознавців, видавців) та неповторне феноменальне явище.

Ключові слова: життєтворчість Максима Березовського, українська діаспора, музична культура, духовна музика.

Karas Hanna. Maxim Berezovsky in the musical culture of the Ukrainian diaspora

The life and work of the great Ukrainian composer Maxim Berezovsky (1745–1777), which is multifaceted in the musical culture of the Ukrainian diaspora over the last two centuries, remains a little-covered topic, which is the purpose of our article. First of all, this is the performance of his spiritual works by choral groups in all countries of the world. The composer's works were published by the Scientific and Theological Institute of the UOC in Bound Brook (USA) under the editorship of V. Zavitnevich, as well as by the «Musicus Bortnianskii» institution (Canada) under the arrangement and editing of M. Maksimiv. Leading foreign musicologists dedicated their publications to M. Berezovsky's work: F. Steshko (Czechoslovakia), P. Matsenko (Canada), A. Rudnytsky (USA), R. Savitsky-Jr (USA), O. Pytsko (Great Britain). In the German-language monograph by M. Antonowycz (Holland) «Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur

Kirchenmusik Osteuropas» (1990) an overview of the choral church music of M. Berezovsky as a Ukrainian composer was carried out. In his monograph in Dutch «Oekraïne en de Byzantijnse ritus» M. Berezovsky is also mentioned. Therefore, the introduction of M. Antonowycz's monographs in foreign languages to the scientific field expands the Ukrainian discourse of church music in the international musicological space. The greatest achievement of the musicological thought of the diaspora was the monograph by V. Vytvytsky (USA) about the life and work of M. Berezovsky. The scientific novelty of the study consists in the comprehensive coverage of M. Berezovsky's creativity in the musical culture of the Ukrainian diaspora. The research methodology is based on a combination of general scientific and special art studies methods, in particular historical-cultural and phenomenological. The specified methodological approach allows us to consider the presentation of M. Berezovsky's creativity in the musical culture of the Ukrainian diaspora as a result of the efforts of representatives of various fields of musical art (choral groups, musicologists, publishers) and a unique phenomenal phenomenon.

Key words: *creativity of Maxim Berezovsky, Ukrainian diaspora, musical culture, spiritual music.*

Вступ. Життєтворчість видатного українського композитора, диригента і співака Максима Березовського (1745–1777) багатогранно представлена у музичній культурі української діаспори впродовж двох останніх століть. Однак вона залишається мало висвітленою темою, що і є метою нашої статті.

Матеріали та методи. Джерельною базою дослідження слугували: музикознавчі праці, архівні матеріали та періодика. Методологія дослідження базується на поєднанні загальнонаукових та спеціальних мистецтвознавчих методів, зокрема історико-культурологічного та феноменологічного. Зазначений методологічний підхід дозволяє розглянути представлення життєтворчості М. Березовського в музичній культурі української діаспори як результат зусиль діячів з різних сфер музичного мистецтва (хорових колективів, музикознавців, видавців) та неповторне феноменальне явище.

Результати. Традиція виконання творів Максима Березовського за межами України започатковується ще на початку XIX століття і пов'язана з найдавнішою українською церквою за межами автохтонних земель – церквою св. Варвари у Відні (від 1774 р.), яка збережена до сьогодні як греко-католицький осередок і один із світових духовних центрів українства. При ній упродовж більше двохсот років (від 1803 р.) діє церковний хор, який, акумулюючи надбання національної культури, репрезентує її світовій спільноті, одночасно слугуючи зразком для подібних колективів української діаспори. Л. Кияновська припускає, що художній рівень хору на початку XIX ст. був дуже високим, оскільки до нього у 1809 році перейшли численні учасники придворної капели князя Андрія Розумовського, яка була високомистецьким колективом¹. Тоді у репертуарі хору переважали твори М. Березовського і Д. Бортнянського, які згодом придбав для церковного хору у Перемишлі єпископ Іван Снігурський². Традиція виконання творів М. Березовського була притаманна «Українському Мужеському Хору», як секції студентського товариства «Січ» у Відні (диригент – інженер Іларій Божейко) у 1920-тих роках.

Виконання творів М. Березовського почастишало у другій половині XX століття, оскільки зріс мистецький рівень хорових колективів, а до їх керівництва прийшли

¹ Кияновська Л. Основні етапи музичних зв'язків Західної України й Австрії: спроба історичної систематизації. *Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноевропейській культурній шахівниці* / упор.: Гаврилів О., Гаврилів Т. Львів : ВНТЛ–Класика, 2005. С. 118.

² Рудницький А. Українська музика: історично-критичний огляд. Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1963. С. 65.

професійні диригенти. Одним з провідних хорів діаспори є «Думка» у Нью-Йорку (1949), який працює до наших днів. Вражає репертуар хору, який налічує понад 400 творів, у т. ч. духовна музика М. Березовського³.

Під впливом О. Кошиця у довоєнний час розпочав свою діяльність вихованець літніх диригентсько-освітніх курсів у Вінніпезі Володимир Климків, який з 1951 року очолював хор МУНО (з 1967 року – Хор ім. О. Кошиця). Колектив багато гастролював у Південній і Північній Америці, Європі, чотири рази побував в Україні. У репертуарі хору під час його гастролей Україною у 1993 році був хоровий концерт М. Березовського «Не отвержи мене во время старости» та інші⁴. У 1992 р. хору та його диригенту була присуджена Національна премія України імені Тараса Шевченка.

Твори М. Березовського були в репертуарі «Візантійського хору» (Голландія, з 1951) під керівництвом Мирослава Антоновича (1917–2006), хору «Дніпро» (від 1953 р.) з Канади (диригенти – М. Дитиняк, В. Колесник), мішаного хору «Боян» осередку СУМ у Ноттінгемі (Великобританія)⁵, камерного хору «Візантійон» у Празі (Чехія), інша назва – «Collegium Musice Slavice» (заснований 1957 року у Празькій академії наук). Від часу заснування до середини 90-х рр. хором керувала доктор Ольга Дутко-Туркиянова, яка навчалася у Львівській консерваторії ім. М. Лисенка, закінчила Празьку консерваторію та Карловий університет.

Пропагували твори М. Березовського українські хори у Польщі. Провідним українським церковним хором у повоєнний час був хор «Горі Серця» з Перемишля під керівництвом Володимира Пайташа (1927–2014), який пропагував твори М. Березовського⁶. Чоловічий хор «Журавлі» Українського суспільно-культурного товариства від 1972 року працював під орудою Ярослава Полянського (1930–1994). «І хоч офіційна влада намагалася репертуар хору звести до фольклорного рівня, та він не зважав на тиск. Його репертуар, опертий на твори Бортнянського, Березовського, Веделя, Лисенка, Стеценка та інших, звучав, наче гімн, і зворушував до сліз»⁷. Заслужений діяч культури Польщі Оля Попович (1961 р. н.) належить до сучасних діячів української музичної культури у цій країні: у Перемишлі під її керівництвом працюють українські хори «Намисто», «Бандура», мішаний хор загальноосвітнього ліцею з українською мовою навчання. У репертуарі хору «Намисто» – хоровий концерт «Не отверзи мене во время старости» та «Отче наш» М. Березовського.

Відзначення Тисячоліття Християнства в Україні послужило фактором активізації виконання духовної музики, у т. ч. М. Березовського.

США. Архiepархiяльний Філадельфійський Комітет Тисячоліття УКЦ організовував величні святкування. Так, у концерті Тисячоліття 31 травня 1988 р. Митрополичий хор під керівництвом Михайла Дябоги виконав твори М. Березовського перед численною публікою⁸. Громада у Бриджпорті (штат Коннектикут) під проводом Р. Гайди

³ Невмируща пісня. Ювілейний альманах хору «Думка». 1949–1959. Нью-Йорк, 1960. 112 с.

⁴ Програма концерту хору імені Олександра Кошиця. Серпень, 1993. [Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна»)].

⁵ Рафалюк П. Спогади: в 45-ліття заснування Ноттінгемського відділу Союзу Українців у Великій Британії. Ноттінгем, Велика Британія, 1994. С. 46.

⁶ Попович О. Українське музичне життя Перемишля (1919–1999) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 – музичне мистецтво. Київ, 2003. С. 10.

⁷ Стех Я. Пропам'ятна книга українських діячів Перемищини XIX–XX століть: зб. есеїв. Перемишль – Львів : СПОЛОМ, 2006. Ч. 1. С. 360.

⁸ Тисячоліття Християнства в Україні; урочистості 1988 року / гол. ред. Осип Зінкевич. Нью-Йорк: Крайовий Комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992. С. 79.

23 жовтня 1988 року організувала концерт духовних творів українських композиторів XVII–XX ст., що представляв історичну перспективу нашої музичної культури. Заангажовано до нього професійний хор «Musicus Bortnianskii» з Торонто під керівництвом Мирона Максимова, який виконував різностильові твори, у т. ч. псалом 70 «Не отвержи мене» М. Березовського⁹. У Йонкерсі та Кергонксоні (штат Нью-Йорк) у святкуваннях (1987, 1988) брав участь хор «Думка» з Нью-Йорку під керівництвом С. Комірного і виконував духовні твори М. Березовського¹⁰.

У Лондоні (Велика Британія) у березні 1984 р. був створений крайовий, у 1986 р. – ювілейний та місцеві комітети від значення 1000-ліття хрещення Руси-України, які об'єднували зусилля УКЦ та УАПЦ. Головою ювілейного свята крайового комітету було обрано співака В. Луціва. Зусиллями комітету у Лондоні було влаштовано величний концерт української духовної музики у найпрестижнішому залі Лондона «Royal Albert Hall». Цей концерт, що був кульмінацією святкувань у Великій Британії, відбувся 29 травня 1988 року з благословення митрополита Мстислава Скрипника (УАПЦ) та кардинала Мирослава Івана Любачівського (УКЦ) за участю збірних хорів у складі 421 особи. Це були: «Думка» (Нью-Йорк, США, диригент – С. Комірний), «Візантійський хор» (Утрехт, Нідерланди, диригент – М. Антонович), жіночий хор «Веснівка» (Торонто, Канада, диригент – Г.-К. Кондрацька), «Український ювілейний хор 1000-ліття» під орудою диригентів М. Бучка та С. Гуньки (200 осіб), що об'єднав хорові ансамблі та співочі гуртки з різних міст Великобританії (з Манчестеру – «Гомін» під проводом Я. Бабуняка, «Русалка Дністрова» під проводом П. Гуньки, «Трембіта» – диригенти Я. Бабуняк і П. Гунька; «Боян» і «Заграва» з Ноттінгему – диригент М. Бучок, «Верховина» – диригент С. Гунька та «Волошки» – диригент А. Бахура (обидва – з Ковентрі), «Діброва» з Бредфорду – диригенти С. Замулінський та Я. Шутка, співочий гурток «Ластівка» з Лідсу – диригент П. Ревчук). У концертній програмі, яка представляла чотири століття української хорової музики (XVII–XX), був виконаний твір М. Березовського «Святий Боже»¹¹. Варто зазначити, що ідея цього концерту належала диригенту Я. Бабуняку та музично-громадському діячу, співаку-бандуристу В. Луціву. До формування програми концерту був причетний диригент та музиколог М. Антонович. Партитури творів, які виконувалися, були надруковані¹².

Ювілейні святкування у **Бельгії** було започатковано 8 листопада 1987 р. урочистою Архиєрейською Службою Божою в національній базиліці в Брюсселі, що її відправляв митр. УКЦ Максим Германюк, а співом супроводжував хор тисячоліття під керівництвом К. Гайдамахи. Того ж дня в репрезентативній залі «La Madeleine» відбулась святкова академія з концертом за участю бельгійсько-українського хору ім. Т. Шевченка з Намюр під проводом М. Вандам-Овітої, який виконав твір «Господь воцарився» М. Березовського¹³.

⁹ Марків Б. «Музікус Бортнянський» у Бриджпорті. *Свобода*. 1988. 1 груд., ч. 228.

¹⁰ Тисячоліття Християнства в Україні; урочистості 1988 року / гол. ред. Осип Зінкевич. Нью-Йорк : Крайовий Комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992. С. 163, 176.

¹¹ Пам'ятна книга відзначення тисячоліття Хрещення України / гол. ред. С. М. Фостун. Лондон : Крайовий комітет тисячоліття у Великій Британії, 2001. С. 59.

¹² Ювілейний міжнародний концерт 1000-ліття хрещення України. 988–1988. Royal Albert Hall. London. 29. 05. 1988. Пам'яткова програма / ред. В. Луців. Лондон, 1988. 136 с.

¹³ Тисячоліття Християнства в Україні; урочистості 1988 року / гол. ред. Осип Зінкевич. Нью-Йорк : Крайовий Комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992. С. 385–387.

У Кошаліні (**Польща**) Я. Полянський засновує хор української молоді «Тисячоліття» (1987), який виконував духовні твори М. Березовського.

Відзначення Ювілею світового масштабу, які завершували парафіяльні та крайові святкування, відбулося в **Римі** (Італія, Ватикан) 7–12 липня 1988 р. за участю Глави Вселенської Церкви, папи Івана-Павла II. Того ж дня в залі папи Павла VI у Ватикані, що має понад 7 тис. місць, відбувся ювілейний концерт української духовної музики, на якому був присутній Папа з кардиналами і духовенством. До хорів, що брали участь у святкуваннях у Великій Британії, долучилися церковні хори: церкви св. Варвари у Відні (дир. А. Гнатишин); церкви св. Дмитрія у Торонто (дир. М. Максимів); катедри св. Володимира Великого в Парижі (дир. В. Дратвінська); камерний хор при церкві Отців Василіян у Варшаві (дир. Я. Полянський); а також студентський хор «Тирса» з Вінніпегу (дир. В. Головка), хор «Тисячоліття» з Вінніпегу (дир. Ю. Гнатюк) та інші. Двогодинний концерт представляв трьохсотлітню історію української церковної музики. В ньому було виконано «Святий Боже» М. Березовського.

Однією із *нових тенденцій хорового мистецтва* у Канаді наприкінці ХХ ст. була поява колективів професійного рівня. До них належить унікальна музично-виконавська та наукова інституція «Musicus Bortnianskii», заснована у 1981 році у Торонто під керівництвом професійного диригента Мирона Максиміва (1946 р. н.). Особливістю цієї організації є те, що її членами є професійні музиканти як українського, так у не-українського походження. До укладання програми концертів М. Максимів підходить дуже ретельно, часто поєднуючи твори українських та західноєвропейських композиторів. Так, у концерті, присвяченому 240-річчю від дня народження М. Березовського та 300-річчю від дня народження Г.Ф. Генделя, що відбувся 10 листопада 1985 р. в англіканській церкві св. Анни (Торонто), «Musicus Bortnianskii» виконував твори обох композиторів, в тому числі відбулася північно-американська прем'єра скрипкової сонати М. Березовського.

Музична спадщина М. Березовського інспірувала **композиторську творчість**. Так, «Служба Божа» Зеновія Лавришина (1943–2017) з Канади¹⁴ являє собою, з одного боку симбіоз різних українських церковних традицій, а з іншого боку, «збагачений вишуканою колористикою та витонченою почуттєво-образною сферою, твір апелює до манери французької композиторської школи ХХ століття»¹⁵. Можливо, сама присвята Літургії Тисячоліттю хрещення Руси-України спонукала З. Лавришина зробити у творі своєрідну ретроспективу побутування церковної музики в Україні впродовж віків, осмислюючи це крізь призму мистецтва ХХ століття. У композиційному вирішенні Літургії композитор використовує галицькі церковні традиції ХІХ ст. та духовного концерту ХVІІІ ст. Причому кожна з частин циклу пропонує авторську обробку релігійних текстів у різноманітних стильових манерах українських композиторів минулого, зокрема Д. Бортнянського («Слава Єдинородний»), А. Веделя («Херувимська»), М. Березовського («Ісповідь віри»).

Щодо видання творів Максима Березовського в діаспорі, то вони не були багаточисельними. Науково-богословський Інститут УПЦ у Баунд-Бруку (США) в 70-х роках

¹⁴ Лавришин З. Служба Божа. Літургія для мішаного хору. Торонто, 1988. 64 с. [Б-ка української духовної музики. У пам'ять 1000-ліття Хрещення Руси-України].

¹⁵ Прокопович Т. Ю. Проблема традиції в культовій музиці української діаспори. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*: зб. наук. праць: Наук. зап. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 5. Рівне : РДГУ, 2000. С. 221.

здійснив ряд видань під редагуванням і впорядкуванням В. Завітневича (1899–1983), що складають золотий фонд української духовної музики. Збірник Літургійних співів, присвячений Тисячоліттю хрещення України-Руси, представляє антологію української Служби Божої¹⁶. У ньому вміщено Літургії та її складові пісенні частини видатних українських композиторів XVII–XIX ст., у т. ч. М. Березовського. Це розширене і доповнене попереднє видання під його редакцією¹⁷. Ряд видань в серії «Українська духовна музика», до яких введено твори М. Березовського, здійснює «Musicus Bortnianskii» впродовж останнього десятиліття під упорядкуванням та редагуванням М. Максиміва¹⁸. Це велика пошукова та редакторська праця літургійних піснеспівів (Божественна Літургія як антологія творів українських композиторів), яка заслуговує на окреме висвітлення. Сім творів М. Березовського (ксерокопії, рукописи) в архіві композитора, диригента і музикознавця Ігоря Соневицького із США, який переданий до Інституту церковної музики УВУ у Львові, свідчать про увагу митця до цієї спадщини, її вивчення і пропагування¹⁹.

Музикознавці діаспори присвятили ряд публікацій творчості М. Березовського. Значний внесок у розвиток музичної біографістики здійснено музикологом-теоретиком Ф. Шешком (1877–1944), який був головною постаттю українського музикознавства міжвоєнного періоду у Чехословаччині. Його праці з історії церковного співу та української музики являють собою цілісну систему поглядів і висновків про минуле української музики, в них сформовано наукові засади національного музичного джерелознавства. У своїй останній публікації «Березовський і Моцарт» (1942) дослідник спростував легенду про взаємини Березовського з Моцартом²⁰. Рукопис статті та наявність авторизованого резюме німецькою мовою свідчить про планування можливої її публікації в іноземних виданнях²¹.

Вихованець Ф. Шешка Павло Маценко (Канада) свої дослідження теж зосереджував навколо проблем давньої української музики, історії української церковної музики. У конспекті історії церковної музики, який виданий для студентів Богословія при Колегії Св. Андрея у Вінніпегу, Університет Манітоби, П. Маценко побіжно згадує про

¹⁶ Збірник літургійних співів присвячений тисячоліттю Української Православної церкви / [зредгував і впорядкував Василь Завітневич]. Бавнд Брук, Нью-Джерзі : Видання УПЦ в США, 1979. 467 с.

¹⁷ Співи на Літургії: Партитура / [ред. і упор. В. Завітневич] / Науково-Богословський ін-т УПЦ в США, Музичний відділ. Нью-Йорк, 1963. 399 с.

¹⁸ Божественна Літургія. Антологія літургійних співів / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. Торонто: Musicus Bortnianskii, 2017. 345 с.; Божественна Літургія. Літургійні пісні / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. 2-ге скорочене вид. Торонто: Musicus Bortnianskii, 2020. 151 с.; Божественна Літургія українських композиторів та церковні пісні / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. 2-ге скорочене вид. Торонто: Musicus Bortnianskii, 2019. 121 с.; Збірник церковних пісень та колядок / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. 2-ге вид. виправлене і доповнене. Торонто : Musicus Bortnianskii, 2011. 405 с.

¹⁹ Твори М. Березовського. Колекція нотних рукописів та видань. *Архів І. Соневицького. Український Католицький університет, Інститут церковної музики (Львів)*. URL: <https://icm.ucu.edu.ua/arhiv/sonevyskogo/>

²⁰ Шешко Ф. Березовський і Моцарт (З історії української музики XVIII ст.). *Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі*. Прага : Вид-во УВУ, 1942. Т. 3. С. 357–374.

²¹ Федір Шешко. Рукопис праці «Березовський і Моцарт (З історії української музики XVIII століття)». Резюме німецькою мовою – авторизований машинопис. б. д. *Центральний державний архів у Празі / Státní ústřední archiv v Praze*. Ф. 1484 (UM), картон № 68, інв. №. 888.

М. Березовського у розділі «Велика доба»²². В той же час музикознавець присвятив окрему розвідку творцям українського хорового концерту Д. Бортнянському та М. Березовському²³. Хоча вона невелика за обсягом, проте насичена важливими джерельними матеріалами. У статті, яка присвячена 175-річчю від дня народження М. Березовського, П. Маценко використовує енциклопедичні європейські видання, сучасні розвідки музикознавців України. Наголошуючи на визначній мистецькій та автобіографічній вартості хорового концерту «Не отвержи мене...», вчений доводить, що він «...побудований на частинках популярної тоді української історичної пісні «Стоїть явір над водою». Ця пісня оспівує тугу козаків, що були примушені на північних болотах будувати столицю ворога України, Ст. Петербург»²⁴. Оскільки публікація вийшла в світ як видання «Осередку Української Культури та Освіти», то мала на меті донести до широкого кола української громади відомості про цих композиторів.

Антін Рудницький в історично-критичному огляді «Українська музика» життєтворчість М. Березовського розглядає дуже побіжно, щоправда відносить її до «вершини розвитку української церковної музики»²⁵.

Одним з провідних музикознавців діаспори другої половини ХХ ст. був Василь Витвицький (1905–1999). Йому належить монографія про життя і творчість М. Березовського²⁶, яка перевидана в Україні²⁷. У рецензії на це видання А. Рудницький²⁸ відзначав ясну і сконденсовану форму викладу, багатство подробиць і фактів з життя і творчості М. Березовського, вперше проведений зразковий аналіз його творів, зокрема віднайдені В. Витвицьким скрипкової сонати²⁹. А. Рудницький вважав монографію цінним внеском В. Витвицького в музикологічну літературу. У рецензії Р. Савицького-мол. було підкреслено, що музикознавець використав і оприлюднив невідомі до того часу документальні матеріали, зокрема листи³⁰, відзначено новий погляд В. Витвицького на факти з життя композитора, на українські впливи в російській музиці. Рецензент високо оцінює здійснений В. Витвицьким детальний аналіз хорових концертів – найвагомішої частини композиторської спадщини М. Березовського, а також проведений вперше в музикознавчій літературі аналіз скрипкової сонати Березовського. У рецензії відзначено солідний бібліографічний апарат монографії, наукову ретельність, чітке відмежування

²² Маценко П. Конспект історії церковної музики. Вінніпег : Видання Колегії Св. Андрея, 1973. С. 47–48.

²³ Маценко П. Дмитро Степанович Бортнянський і Максим Созонтович Березовський. Вінніпег : «Культура і Освіта», ротапринт, 1951. 29 с.

²⁴ Маценко П. Дмитро Степанович Бортнянський і Максим Созонтович Березовський. Вінніпег : «Культура і Освіта», ротапринт, 1951. С. 28.

²⁵ Рудницький А. Українська музика: історично-критичний огляд. Мюнхен : Дніпрова Хвиля, 1963. С. 55–57.

²⁶ Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість. Джерзі Сіті : Вид-во М. П. Коць, 1974. 95 с.

²⁷ Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість / ред. колегія: В. Гаюк, Я. Якуб'як, Ю. Ясиновський; Наук. ред. Л. Кияновська Львів: Логос, 1995. 110 с.

²⁸ Рудницький А. [Рец.]. З нових видань. Витвицький Василь: Максим Березовський. Життя і творчість. Джерзі Сіті. В-во М. П. Коць, 1974., ст. 94. *Свобода*. 1975. 29 трав., ч. 102.

²⁹ В. Витвицький знайшов твір у 1974 р. в Національній бібліотеці в Парижі у вигляді рукопису з 1771 або 1772 р.

³⁰ Савицький Р., мол. [Рец.] Основоположник українського музичного класицизму. *Сучасність*. 1976. Ч. 5. С. 118–121.

дійсності від здогадів. Рецензент стверджує, що авторові монографії притаманне гармонійне поєднання високої ерудиції із легким літературним стилем викладу. У передмові до українського перевидання Л. Кияновська акцентувала увагу на тому, що праця В. Витвицького «...заслугує на увагу не лише як ще одна спроба детально і без перекручень відтворити шлях одного з найцікавіших і найтрагічніших мистців катерининської доби, але й насамперед як блискучий зразок неупередженого і виваженого дослідження з царини української культури»³¹. Атрибуція науковцем М. Березовського як основоположника українського музичного класицизму³² та аргументація цього висновку, має використовуватися сучасним українським музикознавством в пропагуванні нашої музичної культури у світі.

Підкреслюючи велику пошукову роботу, здійснену В. Витвицьким в архівах і бібліотеках Європи та США до цього видання, У. Граб наводить захоплені слова Р. Савицького-мол. до музикознавця: «Ви зібрали, здається, вже все, що ще можна було віднайти в Європі, і тим самим Ви “відкрили” більшого Березовського, ніж самі українці собі уявляли»³³. Вона ж наголошує на широті музично-історичного контексту монографії, що відображено у музично-стилістичній паралелі між оперою «Демофонт» М. Березовського і однойменною оперою Йозефа Мислівечека з Богемії, з яким він навчався в Болоньї, а також у свідомому замовчуванні цієї праці в Радянській Україні³⁴.

Роману Савицькому-мол. (1938–2015) належить огляд про увічнення пам'яті М. Березовського у Північній Америці, в якому він висловив побажання про створення англomовних монографій про українських композиторів, у т. ч. про М. Березовського, із відповідним науковим апаратом та осучасненою бібліографією, дискографією, покажчиком творів та імен³⁵. Тож, це побажання залишається актуальним і сьогодні.

На відзначення ювілею Тисячоліття були організовані **наукові акції**. Для проведення Наукового конгресу Тисячоліття хрещення Руси-України у травні 1984 р. у Мюнхені було створено спеціальний комітет на чолі з В. Янівим за участю провідних наукових, освітніх та культурних інституцій та діячів діаспори. Музикологічну комісію комітету очолив проф. Мирослав Антонович (1917–2006) з Нідерландів і виступив на п'ятиденному науковому конгресі у Мюнхені (28 квітня – 2 травня 1988) з доповіддю «Питоменності українського церковного співу», в якій говорив про добу українського партесного співу М. Березовського, Д. Бортнянського та А. Веделя³⁶. В німецькомовній монографії музиколога «Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas», яка була надрукована у 1990 році за підтримки Українського Вільного Університету у

³¹ Кияновська Л. Передмова. *Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість* / ред. колегія: В. Гаюк, Я. Якуб'як, Ю. Ясиновський ; Наук. ред. Л. Кияновська Львів: Логос, 1995. С. 5.

³² Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість / ред. колегія: В. Гаюк, Я. Якуб'як, Ю. Ясиновський; Наук. ред. Л. Кияновська Львів : Логос, 1995. С. 94–95.

³³ Граб У. Мирослав Антонович: інтелектуальна біографія. Еміграційне музикознавство в українському культуротворенні повоєнних десятиліть: монографія. Львів: Вид-во УКУ, 2019. С. 327.

³⁴ Там само. С. 327–329.

³⁵ Савицький Р.-мол. Ушанування Березовського, Бортнянського та Веделя в Північній Америці. *КАЛОФОНІА: наук. зб. статей і матеріалів з історії церковної монодії та гимнографії*, число 3: До 60-ліття Крістіана Ганніка та Юрія Ясиновського. Львів : Вид-во Укр. Католицького ун-ту, 2006. С. 233.

³⁶ Антонович М. Питоменності українського церковного співу. *Збірник праць Ювілейного Конгресу: Наук. Конгрес у 1000-ліття Хрищення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом* / ред. В. Янів. Мюнхен, 1988–1989. С. 463.

Мюнхені, здійснено «...огляд цілісного розвитку церковної музики в Україні від Київської Русі до половини ХХ ст.»³⁷. Другий розділ монографії присвячено огляду хорової церковної музики М. Березовського, Д. Бортнянського та А. Веделя як українських композиторів. Оглядаючи життєтворчість М. Березовського, вчений наголошує, що в тодішній «...Росії були зроблені рішучі кроки або до повної ліквідації, або принаймні докорінного зменшення українських впливів у сфері церковно-культурного життя Росії»³⁸. Отож український композитор не зміг зреалізувати свого потенціалу, що й зумовило його передчасну смерть. В музичній мові його релігійних творів, яка є надзвичайно різноманітною, «...відчувається тісний зв'язок з українською церковною музичною традицією, а з іншого – виразні сліди тогочасної західноєвропейської, насамперед італійської музики. Його *Вірую* може слугувати прикладом тісного зв'язку з українською церковною музичною традицією. Твір починається речитативом, характерним для українського церковного соборного співу (а відтак і «Самолівки» Галичини), який вживається в українських церквах для антифонів та деяких інших частин літургії. <...> Принцип хорової декламації богослужбових текстів, використаний М. Березовським у його «Вірую», заснований на українській традиції церковного народного співу, використовується й сьогодні українськими та російськими композиторами церковної музики»³⁹. Мону-ментальний циклічний твір М. Березовського – чотириголосний вокальний концерт «Не отвержи мене...» М. Антонович називає прикладом «...синтезу українського мелосу із західноєвропейською композиторською технікою»⁴⁰. Ведучи мову про мелодичний зв'язок твору з українським ґрунтом, М. Антонович звертається до праці П. Маценка⁴¹. У своїй останній монографії голландською мовою «*Oekraïne en de Byzantijnse ritus*» («Україна і візантійський обряд») М. Антонович теж згадує М. Березовського⁴². Тож, введення до наукового поля монографій М. Антоновича іноземними мовами, розширює український дискурс церковної музики у міжнародному музикознавчому просторі.

Диригент, музичний діяч Остап Пицко з Ноттінґаму (Велика Британія) друкує «Нарис української музики», який представляє його як музичного критика. Тут вміщено життєпис (портрет) М. Березовського, приурочений до 210-ої річниці смерті композитора⁴³.

Музикознавці діаспори працювали над **упорядкуванням енциклопедій**. Так, В. Витвицький, З. Лисько, А. Ольховський беруть активну участь у написанні музичних статей до «Енциклопедії Українознавства» (ЕУ), що вийшла друком українською мовою у Мюнхені в 1949 р., англійською – в Торонто (Канада) у 1960-х рр. Керівництво підготовкою матеріалів та зв'язок з головною редакцією ЕУ здійснював З. Лисько. В. Витвицький

³⁷ Граб У. Мирослав Антонович: інтелектуальна біографія. Еміграційне музикознавство в українському культуротворенні повоєнних десятиліть : монографія. Львів : Вид-во УКУ, 2019. С. 361.

³⁸ Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. München, 1990. S. 246.

³⁹ Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. München, 1990. S. 247, 248.

⁴⁰ Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. München, 1990. S. 248.

⁴¹ Маценко П. Дмитро Степанович Бортнянський і Максим Созонтович Березовський. Вінніпег: «Культура і Освіта», рогапринт, 1951. С. 28.

⁴² Antonowycz M. Oekraïne en de Byzantijnse ritus. Hoensbroek, 2000. 369 p.

⁴³ Пицко О.-Д. Нарис історії української музики / упор. П. Ревчук. Ноттінґем, Велика Британія: Приватне видання 2000. 64 с.

підготував до ЕУ дві статті. Оглядаючи розвиток української музики протягом двох століть (XVIII–XIX ст.), музикознавець звертає увагу насамперед на церковну музику (по'яву першого друкованого ірмолія 1707 р., творення церковно-народних пісень – кантів та псалмів, творчість українських композиторів, у т. ч. М. Березовського⁴⁴.

Роман Савицький-мол. вніс суттєві уточнення про українських митців, зокрема щодо національної приналежності М. Березовського до англомовних українських енциклопедій США та Канади, а також іноземних енциклопедій, вагомих в західному світі.

Висновки. Підсумовуючи, зауважуємо, що життєтворчість Максима Березовського багатогранно представлена у музичній культурі української діаспори: провідні хорові колективи виконували його твори в різних країнах світу, окремі з них друкувалися; музикознавці присвячували йому портретні замальовки, монографії, вносили уточнення до світових енциклопедичних видань. Всі ці види діяльності діячів української діаспори засвідчують їх прагнення зберегти національну музичну пам'ять, пропагувати українську музичну культуру у світі. Роздумуючи над історичним значенням М. Березовського для української музики, важко не погодитись із думкою М. Антоновича, який вбачав його в тому, «...що він збагатив її своїми безсмертними творами, започаткувавши нову епоху в історії української музики. Українці шанують М. Березовського і як видатного українського композитора, і як українського патріота, який не змирився з приниженнями, яких зазнав у російській столиці»⁴⁵.

Література

1. Антонович М. Питоменності українського церковного співу. *Збірник праць Ювілейного Конгресу: Наук. Конгрес у 1000-ліття Хрещення Руси-України у співпраці з Українським Вільним Університетом* / ред. В. Янів. Мюнхен, 1988–1989.
2. Божественна Літургія. Антологія літургічних співів / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. Торонто : Musicus Bortnianskii, 2017.
3. Божественна Літургія. Літургічні пісні / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. 2-ге скорочене вид. Торонто : Musicus Bortnianskii, 2020.
4. Божественна Літургія українських композиторів та церковні пісні / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. 2-ге скорочене вид. Торонто : Musicus Bortnianskii, 2019.
5. Витвицький В. Історія музики. XVIII–XIX ст. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Репринтне відтворення видання 1949 р. Перевидання в Україні. Київ : Віпол, 1995. Т. 3.
6. Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість. Джерзі Сіті : Вид-во М. П. Коць, 1974.
7. Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість / ред. колегія: В. Гаюк, Я. Якуб'як, Ю. Ясиновський ; наук. ред. Л. Кияновська. Львів : Логос, 1995.
8. Граб У. Мирослав Антонович: інтелектуальна біографія. Еміграційне музикознавство в українському культуротворенні повоєнних десятиліть : монографія. Львів : Вид-во УКУ, 2019.
9. Збірник літургійних співів присвячений тисячоліттю Української Православної церкви / [зредагував і впорядкував Василь Завітневич]. Бавид Брук, Нью-Джерзі : Видання УПЦ в США, 1979.
10. Збірник церковних пісень та колядок / зібрав, упорядкував та зредагував на мішаний хор Мирон Максимів. 2-ге вид. виправлене і доповнене. Торонто : Musicus Bortnianskii, 2011.

⁴⁴ Витвицький В. Історія музики. XVIII–XIX ст. *Енциклопедія українознавства. Загальна частина*. Репринтне відтворення видання 1949 р. Перевидання в Україні. Київ : Віпол, 1995. Т. 3. С. 869–873\$ Wytowycky W. History of Ukrainian Music. Eighteenth and Nineteenth Centuries. Ukraine. A Concise Encyclopaedia / Edited by Volodymyr Kubijovych. Volume II. University of Toronto press, 1971. P. 582–588.

⁴⁵ Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. München, 1990. S. 248.

11. Кияновська Л. Основні етапи музичних зв'язків Західної України й Австрії: спроба історичної систематизації. *Подорож до Європи. Галичина, Буковина і Відень на центральноєвропейській культурній шахівниці* / упор.: Гаврилів О., Гаврилів Т. Львів : ВНТЛ–Класика, 2005.
12. Кияновська Л. Передмова. *Витвицький В. Максим Березовський. Життя і творчість* / ред. колегія: В. Гаюк, Я. Якуб'як, Ю. Ясиновський; Наук. ред. Л. Кияновська Львів : Логос, 1995.
13. Лавришин З. Служба Божа. Літургія для мішаного хору. Торонто, 1988. [Б-ка української духовної музики. У пам'ять 1000-ліття Хрещення Руси-України].
14. Марків Б. «Музікус Бортнянський» у Бриджпорті. *Свобода*. 1 груд., ч. 228, 1988.
15. Маценко П. Дмитро Степанович Бортнянський і Максим Созонтович Березовський. Вінніпег : «Культура і Освіта», ротапринт, 1951.
16. Маценко П. Конспект історії церковної музики. Вінніпег : Видання Колегії Св. Андрея, 1973.
17. Невмируща пісня. Ювілейний альманах хору «Думка». 1949–1959. Нью-Йорк, 1960.
18. Пам'ятна книга відзначення тисячоліття Хрещення України / гол. ред. С. М. Фостун. Лондон : Крайовий комітет тисячоліття у Великій Британії, 2001.
19. Піцко О.-Д. Нарис історії української музики / упор. П. Ревчук. Ноттінгем, Велика Британія : Приватне видання 2000.
20. Попович О. Українське музичне життя Перемишля (1919–1999) : автореф. дис. ... канд. мистецтвознавства : спец. 17.00.03 – музичне мистецтво. Київ, 2003.
21. Програма концерту хору імені Олександра Кошиця. Серпень, 1993. [Товариство зв'язків з українцями за межами України (Товариство «Україна»)].
22. Прокопович Т. Ю. Проблема традиції в культовій музиці української діаспори. *Українська культура: минуле, сучасне, шляхи розвитку*: зб. наук. праць: Наук. зап. Рівненського держ. гуманіт. ун-ту. Вип. 5. Рівне : РДГУ, 2000.
23. Рафалюк П. Спогади: в 45-ліття заснування Ноттігемського відділу Союзу Українців у Великій Британії. Ноттігем, Велика Британія, 1994.
24. Рудницький А. [Рец.]. З нових видань. Витвицький Василь: Максим Березовський. Життя і творчість. Джерзі Ситі. В-во М. П. Коць, 1974., ст. 94. *Свобода*. 29 трав., ч. 102, 1975.
25. Рудницький А. Українська музика: історично-критичний огляд. Мюнхен: Дніпрова Хвиля, 1963.
26. Савицький Р., мол. [Рец.] Основоположник українського музичного класицизму. *Сучасність*. Ч. 5, 1976.
27. Савицький Р.-мол. Ушанування Березовського, Бортнянського та Веделя в Північній Америці. КΑΛΟΦΘΝΙΑ: наук. зб. статей і матеріалів з історії церковної монодії та гимнографії, число 3: До 60-ліття Крістіяна Ганніка та Юрія Ясіновського. Львів: Вид-во Укр. Католицького ун-ту, 2006.
28. Співи на Літургії: Партитура / [ред. і упор. В. Завітневич] / Науково-Богословський ін-т УПЦ в США, Музичний відділ. Нью-Йорк, 1963.
29. Стех Я. Пропам'ятна книга українських діячів Перемищини XIX–XX століть: зб. есеїв. Перемишль – Львів : СПОЛОМ, 2006. Ч. 1.
30. Шешко Ф. Березовський і Моцарт (З історії української музики XVIII ст.). *Науковий збірник Українського Вільного Університету в Празі*. Прага : Вид-во УВУ, 1942. Т. 3.
31. Твори М. Березовського. Колекція нотних рукописів та видань. *Архів І. Соневицького. Український Католицький університет, Інститут церковної музики (Львів)*. URL: <https://icm.ucu.edu.ua/arhiv/sonevyskogo/>.
32. Тисячоліття Християнства в Україні; урочистості 1988 року / гол. ред. Осип Зінкевич. Нью-Йорк : Крайовий Комітет Тисячоліття Християнства в Україні, 1992.
33. Федір Шешко. Рукопис праці «Березовський і Моцарт (З історії української музики XVIII століття)». Резюме німецькою мовою – авторизований машинопис. б. д. *Центральний державний архів у Празі / Státní ústřední archiv v Praze*. Ф. 1484 (UM), картон № 68, інв. №. 888.
34. Ювілейний міжнародний концерт 1000-ліття хрещення України. 988–1988. Royal Albert Hall. London. 29. 05. 1988. Пам'яткова програма. / ред. В. Луців. Лондон, 1988.
35. Antonowycz M. Oekraïne en de Byzantijnse ritus. Hoensbroek, 2000.
36. Antonowycz M. Ukrainische geistliche Musik. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. München, 1990.
37. Wytwycky W. History of Ukrainian Music. Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Ukraine. A Concise Encyclopaedia* / Edited by Volodymyr Kubijovyč. Volume II. University of Toronto press, 1971.

References

1. Antonowycz M. (1988–1989). Pytomennosti ukrainskoho tserkovnoho spivu [Peculiarities of Ukrainian church singing]. *Zbirnyk prats Yuvileinoho Kongresu: Nauk. Kongres u 1000-littia Khryshchennia Rusy-Ukrainy u spivpratsi z Ukrainskym Vilnym Universytetom* / red. V. Yaniv. Miunkhen [in Ukrainian]
2. Bozhestvenna Liturhiia (2017). Antolohiia liturhichnykh spiviv [Divine Liturgy. Anthology of liturgical chants] / zibrav, uporiadkuvav ta zredahuvav na mishanyi khor Myron Maksymiv. Toronto: Musicus Bortnianskii [in Ukrainian]
3. Bozhestvenna Liturhiia (2020). Liturhichni pisni [Divine Liturgy. Liturgical songs] / zibrav, uporiadkuvav ta zredahuvav na mishanyi khor Myron Maksymiv. 2-he skorochene vyd. Toronto: Musicus Bortnianskii [in Ukrainian]
4. Bozhestvenna Liturhiia (2019). Ukrainskykh kompozytoriv ta tserkovni pisni [Divine Liturgy of Ukrainian composers and church songs] / zibrav, uporiadkuvav ta zredahuvav na mishanyi khor Myron Maksymiv. 2-he skorochene vyd. Toronto: Musicus Bortnianskii [in Ukrainian]
5. Vytvytskyi V. (1995). Istoriia muzyky. XVIII–XIX st. [History of music. XVIII–XIX centuries]. *Entsyklopediia ukrainoznavstva. Zahalna chastyna*. Repryntne vidtvorennia vydannia 1949 r. Perevydannia v Ukraini. Kyiv: Vopel, T. 3. [in Ukrainian]
6. Vytvytskyi V. (1974) Maksym Berezovskyi. Zhyttia i tvorchist [Maxim Berezovsky. Life and creativity]. Dzherzi Syti: Vyd-vo M. P. Kots. [in Ukrainian]
7. Vytvytskyi V. (1995) Maksym Berezovskyi. Zhyttia i tvorchist [Maxim Berezovsky. Life and creativity] / red. kolehiia: V. Haiuk, Ya. Yakubiak, Yu. Yasynovskyi; Nauk. red. L. Kyianovska Lviv: Lohos, [in Ukrainian]
8. Hrab U. (2019) Myroslaw Antonowycz: intelektualna biohrafia. Emihratsiine muzykoznavstvo v ukrainskomu kulturotvorenni povoiennykh desiatytil [Myroslaw Antonovych: intellectual biography. Emigration musicology in Ukrainian cultural creation of the post-war decades]: monohrafia. Lviv: Vyd-vo UKU [in Ukrainian]
9. Zbirnyk liturhiinykh spiviv prysviachenyi tysiacholittiu Ukrainskoi Pravoslavnoi tserkvy [The collection of liturgical chants is dedicated to the millennium of the Ukrainian Orthodox Church] / [zredahuvav i vporiadkuvav Vasyl Zavitnevych]. Bavnd Bruk, Niu-Dzherzi: Vydannia UPTs v SSHA, [in Ukrainian]
10. Zbirnyk tserkovnykh pisen ta koliadok [A collection of church songs and carols] / zibrav, uporiadkuvav ta zredahuvav na mishanyi khor Myrom Maksymiv. 2-he vyd. vypravlene i dopovnene. Toronto: Musicus Bortnianskii, 2011. [in Ukrainian]
11. Kyianovska L. (2005) Osnovni etapy muzychnykh zviazkiv Zakhidnoi Ukrainy y Avstrii: sprobha istorychnoi systematyzatsii [The main stages of musical relations between Western Ukraine and Austria: an attempt at historical systematization]. *Podorozh do Yevropy. Halychyna, Bukovyna i Viden na tsentralnoevropeiskii kulturnii shakhivnytsi* / upor.: Havryliv O., Havryliv T. Lviv: VNTL–Klasyka [in Ukrainian]
12. Kyianovska L. Peredmov [Preface]. *Vytvytskyi V. Maksym Berezovskyi. Zhyttia i tvorchist* / red. kolehiia: V. Haiuk, Ya. Yakubiak, Yu. Yasynovskyi; Nauk. red. L. Kyianovska Lviv: Lohos, 1995. [in Ukrainian]
13. Lavryshyn Z. Sluzhba Bozha (1988). Liturhiia dlia mishanoho khoru [Liturgy. Liturgy for mixed choir]. Toronto [B-ka ukrainskoi dukhovnoi muzyky. U pamiat 1000-littia Khreshchennia Rusy-Ukrainy] [in Ukrainian]
14. Markiv B. (1988) «Muzikus Bortnianskyi» u Brydzhporti [«Musicus Bortniansky» in Bridgeport]. *Svoboda*. 1 hrud., ch. 228. [in Ukrainian]
15. Matsenko P. (1951) Dmytro Stepanovych Bortnianskyi i Maksym Sozontovych Berezovskyi [Dmytro Stepanovych Bortnyanskyi and Maksym Sozontovych Berezovskyi]. Vinnipeh: «Kultura i Osvita», rotaprynt [in Ukrainian]
16. Matsenko P. (1973) Konspekt istorii tserkovnoi muzyky [Synopsis of the history of church music]. Vinnipeh: Vydannia Kolehii Sv. Andreia [in Ukrainian]
17. Nevmyrushcha pisnia. Yuvileinyi almanakh khoru «Dumka». 1949–1959 [Immortal song. Jubilee almanac of the «Dumka» choir. 1949–1959]. Niu-York, 1960. [in Ukrainian]
18. Pamiatna knyha vidznachennia tysiacholittia Khreshchennia Ukrainy [Commemorative book celebrating the millennium of the Baptism of Ukraine] / hol. red. S. M. Fostun. London: Kraiovyi komitet tysiacholittia u Velykii Brytanii, 2001. [in Ukrainian]
19. Pytsko O.-D. (2000) Narys istorii ukrainskoi muzyky [Essay on the history of Ukrainian music] / upor. P. Revchuk. Notttingem, Velyka Brytaniia: Pryvatne vydannia [in Ukrainian]

20. Popovych O. *Ukrainske muzychne zhyttia Peremyslia (1919–1999)* [Ukrainian musical life of Przemyśl (1919–1999)]: avtoref. dys. ... kand. mystetstvoznavstva: spets. 17.00.03 – muzychne mystetstvo. Kyiv, 2003. [in Ukrainian]
21. Prohrama kontsertu khoru imeni Oleksandra Koshytsia [Program of the concert of the choir named after Oleksandr Koshyts]. Serpen, 1993. [Tovarystvo zviazkiv z ukrainsiamy za mezhamy Ukrainy (Tovarystvo «Ukraina»)]. [in Ukrainian]
22. Prokopovych T. Yu. (2000) Problema tradytsii v kultovii muzytsi ukrainskoi diaspory [The problem of tradition in the cult music of the Ukrainian diaspora]. *Ukrainska kultura: mynule, suchasne, shliakhy rozvytku*: zb. nauk. prats: Nauk. zap. Rivnenskoho derzh. humanit. un-tu. Vyp. 5. Rivne: RDHU [in Ukrainian]
23. Rafaliuk P. (1994) Spohady: v 45-littia zasnuvannia Nottighamskoho viddilu Soiuzu Ukrainsiv u Velykii Brytanii [Memories: on the 45th anniversary of the founding of the Nottingham branch of the Union of Ukrainians in Great Britain]. Nottigham, Velyka Brytaniia [in Ukrainian]
24. Rudnytskyi A. (1975) [Rets.]. Z novykh vydan [From new editions]. Vytvytskyi Vasyl: Maksym Berezovskyi. Zhyttia i tvorchist. Dzherzi Syti. V-vo M. P. Kots, 1974., st. 94. *Svoboda*. 29 trav., ch. 102. [in Ukrainian]
25. Rudnytskyi A. (1963) *Ukrainska muzyka: istorychno-krytychnyi ohliad* [Ukrainian music: a historical and critical review]. Miunkhen: Dniprova Khvyliia, [in Ukrainian]
26. Savytskyi R., (1976) mol. [Rets.]. Osnovopolozhnyk ukrainskoho muzychnoho klasytsyzmu [The founder of Ukrainian musical classicism]. *Suchasnist*. Ch. 5. [in Ukrainian]
27. Savytskyi R.-mol. (2006) Ushanuvannia Berezovskoho, Bortnianskoho ta Vedelia v Pivnichnii Amerytsi [Honoring Berezovsky, Bortnyansky and Wedel in North America]. *KALOFONIA*: nauk. zb. statei i materialiv z istorii tserkovnoi monodii ta hymnografii, chyslo 3: Do 60-littia Kristiiana Hannika ta Yuriiia Yasinovskoho. Lviv: Vyd-vo Ukr. Katolytskoho un-tu, [in Ukrainian]
28. Spivy na Liturhii: Partytura [Singing at the Liturgy: Score] / [red. i upor. V. Zavitnevych] / Naukovo-Bohoslovskiy in-t UPTs v SShA, Muzychnyi viddil. Niu-York, 1963. [in Ukrainian]
29. Stekh Ya. (2006) Propamiatna knyha ukrainskykh diiachiv Peremyschchyny XIX–XX stolit [Commemorative book of Ukrainian figures of Pryemyschchyna of the 19th–20th centuries]: zb. eseiv. Peremysl – Lviv: SPOLOM. Ch. 1. [in Ukrainian]
30. Steshko F. (1942) Berezovskyi i Motsart (Z istorii ukrainskoi muzyky XVIII st.) [Berezovsky and Mozart (From the history of Ukrainian music of the 18th century)]. *Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu v Prazi*. Praha: Vyd-vo UVU, T. 3. [in Ukrainian]
31. Tvory M. Berezovskoho. Kolektsiia notnykh rukopysiv ta vydan [Works of M. Berezovsky. A collection of sheet music manuscripts and publications]. *Arkhiv I. Sonevytskoho. Ukrainskyi Katolytskyi universytet, Instytut tserkovnoi muzyky (Lviv)*. URL: <https://icm.ucu.edu.ua/arhiv/sonevytskoho/> [in Ukrainian]
32. Tysiacholittia Khrystyianstva v Ukraini; urochystosti 1988 roku [Millennium of Christianity in Ukraine; celebrations of 1988] / hol. red. Osyp Zinkevych. Niu-York: Kraiovyi Komitet Tysiacholittia Khrystyianstva v Ukraini, 1992. [in Ukrainian]
33. Fedir Steshko. Rukopys pratsi «Berezovskyi i Motsart (Z istorii ukrainskoi muzyky XVIII stolittia)» [Manuscript of the work "Berezovsky and Mozart (From the history of Ukrainian music of the 18th century)"]. Reziyme nimetskoiu movoiu – avtoryzovanyi mashynopys. b. d. *Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv u Prazi / Státní ústřední archiv v Praze*. F. 1484 (UM), karton № 68, inv. № 888. [in Ukrainian; in German]
34. Yuvileinyi mizhnarodnyi kontsert 1000-littia khreshchennia Ukrainy. 988–1988. [Jubilee international concert of the 1000th anniversary of the baptism of Ukraine. 988–1988]. Royal Albert Hall. London. 29. 05. 1988. Pamiatkova prohrama. / red. V. Lutsiv. London, 1988. [in Ukrainian]
35. Antonowycz M. Oekraïne en de Byzantijnse ritus. Hoensbroek, 2000. [in Dutch]
36. Antonowycz M. (1990) *Ukrainische geistliche Musik*. Ein Beitrag zur Kirchenmusik Osteuropas. München [in German].
37. Wytwycky W. (1971) History of Ukrainian Music. Eighteenth and Nineteenth Centuries. *Ukraine. A Concise Encyclopaedia* / Edited by V. Kubijovyč. Vol. II. University of Toronto press [in English]

